
O TEMELJNIH POGOJIH MOŽNOSTI DELOVANJA PRAVNE DRŽAVE

B o r u t O š l a j

•

Da je ena od bistvenih predpostavk demokracije, ki naj bo vredna svojega imena, dobro delujoč pravni sistem, to bolj ali manj vemo vsi. V področje neznank in s tem težav vstopimo takrat, ko se vprašamo, kateri so temeljni pogoji uspešno delujočega pravnega sistema, od česa je skratka v osnovi odvisno dobro delovanje pravne države in posledično demokratične družbe kot celote? Zastavimo si naprej preprosto in samoumevno vprašanje: Kdaj smemo trditi, da pravna država dobro deluje? Preprostost vprašanja določa preprostost odgovora: Pravna država deluje dobro takrat, ko njene institucije in državljani v veliki oz. zadostni meri ravnavajo v skladu s pravnim sistemom države. Ta odgovor je sicer logično pravilen, toda v svoji tавтоloškosti hkrati tudi banalno samoumeven, saj v celoti zanemari problem pogojev možnosti delovanja pravne države. Ker tako pomembno vprašanje, kot je delovanje pravne države, ne more biti rešljivo samo na ravni logike, temveč nujno vključuje najširše teoretske in praktične ravni razumevanja in delovanja družbe, je potrebno izhodiščno vprašanje našega razmisleka dopolniti in ga zapisati v bolj izostreni obliki: Kdaj in zakaj institucije in državljani delujejo ali ne delujejo v zadostni meri v skladu s pravnim sistemom?

1. Spoštovanje pravnega reda

Dovolj splošen odgovor, ki se v obliki nekakšne izhodiščne delovne hipoteze ponuja sam od sebe in je pri tem hkrati tudi izkustveno utemeljen, se glasi: Upravičeno lahko domnevamo, da institucije in državljani v zadostni meri delujejo v skladu s pravnim sistemom takrat in zato, ko in ker izkazujejo zadostno stopnjo *spoštovanja* do pravnega sistema

države, v kateri živijo. Kdor namreč spoštuje pravni sistem, pri tem je verjetnost, da bo deloval v skladu z njim, bistveno večja, kot pri nekom, ki tovrstnega spoštovanja ne čuti in ne izkazuje. Možno sicer je, da nekdo ravna v skladu s pravnim redom, tudi če do njega ne goji nobenega spoštovanja. Vendar pa prakse, ki ne temeljijo na najširšem spoštovanju pravnega sistema, zagotovo ne omogočajo njegovega dobrega delovanja v celoti, saj se takšne osebe, prvič, pravnosti praviloma poslužujejo bodisi le takrat, ko si v konfliktnih situacijah z drugimi državljani in institucijami od njega obeitajo pridobitev ali potrditev osebnih koristi in zadovoljitev lastnih moralnih ali materialnih interesov, na splošno pa ostajajo do njega ravnodušne, ali pa, drugič, takrat, ko mu sicer v večini primerov zvesto sledijo in se mu ponižno uklanjajo, vendar zgolj zaradi strahu pred možnimi sankcijami in zaradi moči državnih represivnih aparatov.

V prvem primeru nespoštovanja pravnega reda, ko zgolj občasno in zaradi naših osebnih nagibov delujemo v skladu z njim, pravo ni več obči smoter, ki naj zagotavlja red in pravičnost za vse in na vseh ravneh, temveč le še instrument, ki služi parcialnim interesom posameznikov in institucij. Z gotovostjo lahko trdimo, da ta oblika nespoštovanja pravne države močno prevladuje v slovenskem prostoru, pri čemer nikakor ni omejena le nanj. Če prvi primer razkriva posameznika kot avtonomno osebo, ki se brez strahu in moralnih zadržkov zoperstavlja sistemu, s čimer se postavlja nad sistem in si ga podreja kot sebi služee orodje, pa drugi primer, ko posamezniki praviloma vedno sledijo sistemu in se mu pri tem podrejajo v celoti, vendar zgolj zaradi strahu pred njegovo močjo, razkriva neavtonomne oz. nerazsvetljene individuume. Tovrstno samozadolženo podrejanje, ravno kolikor ga zaznamuje njegova nekritična predrazsvetljenska drža, pa se ne dogaja zato, ker bi posamezniki razumeli in spoštovali družbeno vlogo in pomen pravnega reda, temveč izključno zato, da bi obvarovali posamezne koščke svoje neokrnjene samostojnosti in navidezne avtonomnosti, tiste koščke intimnosti in človeške nedotakljivosti, v katerega ta sistema praviloma ne more in – vsaj v večini demokratičnih družb – tudi ne želi vstopiti.

Na tovrstnem predrazsvetljenem razumevanju naravnega stanja človeka kot nasilnega in hkrati s strahovi za lastno življenje in preživetje zaznamovanega bitja temelji Hobbesov koncept družbene pogodbe, ki naj bi se ji posamezniki prav iz strahu pred lastno smrtjo brezpogojno

uklonili ter opravili prostovoljni prenos moči na državo kot suverena, ki jim naknadno in retroaktivno v zameno ponudi celovito pravno zaščito. Predrazsvetljenski značaj opisanega odnosa do države in njenega pravnega reda se kaže v tem, da ga v prvi vrsti ne določa toliko umno in avtonomno moralno spoznanje, temveč predvsem emocionalno razmerje strahu do skupnega suverena kot nosilca neomejene moči. Drugače rečeno, gre za heteronomno razmerje nesvobodnih, državnemu sistemu podrejenih in lojalnih posameznikov. Iz strahu pred možnimi sankcijami je sicer prav tako možna določena oblika spoštovanja pravnega sistema, vendar gre v tem primeru – če že vztrajamo, da gre tudi tu za spoštovanje – za vsiljeno, neavtonomno oz. heteronomno spoštovanje, katerega naslovnik ni toliko pravni sistem kot tak, temveč predvsem lastno življenje posameznika. Bolj kot na pravni red se zato spoštovanje v tem primeru nanaša na iz strahu spodbujeno ohranjanje samega sebe in svoje celotne interesne prtljage. Spoštovanje pravnega reda, kolikor o njem sploh lahko upravičeno govorimo, je pri Hobbesovi družbeni pogodbi kvečjemu oblika vsiljenega, neprostovoljnega spoštovanja, ki ga ne hranita – kantovsko rečeno – svoboda in praktični oz. moralni um, temveč strasti. Ker pa so strasti in čustva kot prevladujoče določivne moči odnosa do pravne države v notranjem nasprotju z občestjo njene formalno-racionalne strukture, tak predrazsvetljenski red ne more zagotavljati dobro delujočega pravnega reda, saj temelji na nerazrešenem in hkrati eksplozivnem antagonizmu strasti in razuma, posamičnega in občega.¹

Na podlagi nezadostnosti obeh oblik, tako predrazsvetljenskega kot tudi razsvetljenstvu zavezanega avtonomno nespoštujočega oz. instrumentalističnega odnosa do pravnega reda, lahko *pogojno sklenemo*, da je *nujni pogoj* možnosti dobrega delovanja pravne države lahko samo *avtonomno spoštovanje*, ki ga do pravnega sistema celostno vzdržujejo svobodne osebe razsvetljene demokratične družbe. Toda tudi natančnejša opredelitev spoštovanja kot avtonomnega spoštovanja še ne dosega stopnje prepričljivega odgovora na vprašanje, kdaj in zakaj institucije in državljani v zadostni meri delujejo v skladu s pravnim sistemom. Tudi

¹ Kot primer lahko navedemo številne islamske države, v katerih relativno zelo pogosto vznikajo številna in hkrati množična žarišča navznoter in navzven usmerjenega nasilja, ki so v pretežni meri izraz instrumentalizacije nebrzdanih strasti nerazsvetljenih posameznikov.

za avtonomno spoštuječo držo do pravnega reda namreč velja, da ne zaznamuje neko samoumevno vrednotno stanje posameznikov in institucij do države in njenih ključnih aparatov, temveč je tudi sama odvisna od nekaterih pogojev, ki morajo biti predhodno nujno izpolnjeni, če naj avtonomno spoštovanje prava postane realno družbeno stanje in ne le gola želja.

2. O pogojih avtonomnega spoštovanja pravnega reda

2.1 Razumevanje prava

Eden izmed osnovnih pogojev možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega sistema in njegovega dejanskega uveljavljanja je prav gotovo ustrezno razumevanje smisla in pomena prava pri delovanju demokratične družbe. Bolje ko razumemo smisel in pomen demokratične pravne države, bolj ko razumemo, da lahko edino tak sistem v največji meri ščiti svoboščine in pravice vseh državljanov in institucij, ne glede na etnične, rasne, kulturne, ekonomske in najrazličnejše statusne razlike, večja je verjetnost, da bomo ta sistem avtonomno spoštovali; to pomeni iz lastnega uvida in spoznanja. Velja pa tudi obratno: Manj ko razumemo smisel in pomen demokratične pravne države, manjša je verjetnost za njeno avtonomno spoštovanje. Najširše razumevanje funkcije prava znotraj demokratične države torej zagotovo povečuje možnosti njenega ustreznega delovanja. Toda tudi uresničitev spoznavnega pogoja še ne zagotavlja samodejnosti avtonomnega spoštovanja in njegovega udejanjanja. Kot nas glede tega uči Humeov zakon, iz spoznanja neke stvari nikoli sledi, da in kako moramo delovati. Skratka, če oseba A dobro pozna smisel in funkcijo pravne države, to še ne zagotavlja, da ta oseba bo delovala in mora delovati v skladu z njenimi zakoni. Pomislimo samo na ne tako redke sodnike, ki jim razumevanja prava nikakor ne moremo očitati, pa kljub temu ne ravnaajo vedno v skladu s pravnim sistemom, ki bi ga po svoji funkciji morali v vseh ozirih zastopati, ščititi in uveljavljati, s čimer jasno kažejo na močno okrnjeno spoštovanje, ki ga čutijo do njega. Osrednji pogoj možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega reda se skriva nekje drugje.

2.2 Moralnost kot osrednji pogoj avtonomnega spoštovanja

Če drži pogojni sklep, da je nujni pogoj možnosti delovanja pravne države lahko samo avtonomno spoštovanje, ki ga do pravnega sistema celostno vzdržujejo svobodne osebe razsvetljene demokratične družbe, potem iz tega z nedvomno gotovostjo sledi, da problem avtonomnega spoštovanja ali nespoštovanja pravnih zakonov v svojem temelju nikakor ni pravni, temveč *je izključno moralni in etični problem*. Spoštovanje in avtonomnost namreč nista pravni, temveč sta v celoti moralno-etični kategoriji. Če pa je, kot kaže, vprašanje dobro delujoče pravne države v svojem temelju moralni in ne pravni problem, kolikor je pač učinkovitost pravnega sistema odvisna od spoštovanja, ki mu ga izkazujejo državljani, potem trditev, da je rehabilitacija demokracije možna skozi rehabilitacijo prava, kot nakazuje naslov tega zbornika, nikakor ne zadošča. Ker torej problem učinkovitosti pravnega sistema v svoji osnovi pade v domeno moralnosti družbe kot celote, ker je skratka odvisen od obstoja ali odsotnosti njenih temeljnih vrednotnih drž in praks, iz tega sledi, da lahko možna rehabilitacija demokracije ustrezno poteka samo skozi ustrezno obliko rehabilitacije morale. Rehabilitacija prava – če naj bo vredna svojega imena – je namreč lahko zgolj učinek predhodne rehabilitacije moralnosti in ne njen vzrok. Zakaj? Zato, ker je pravni sistem v veliki meri formalna izpeljava in sistemska regulativa že obstoječih temeljnih moralnih načel; na zunanji oz. sistemski ravni zakonov pomeni formalizacijo tistih notranjih moralnih prepričanj, načel, drž, svoboščin, pravic in dolžnosti, ki takšno formalizacijo z vidika uspešnega delovanja države omogočajo in jo na funkcionalni ravni delajo za smiselno.

Morala je tako v zgodovinskem kot tudi teoretskem kontekstu v utemeljujočem odnosu do prava in ne obratno; to nedvoumno dokazuje že sama genealogija njegovega nastanka. Pravo, preko katerega država na formalni ravni z zakoni ščiti samo sebe in njene državljane, lahko vzorno deluje le tedaj – to potrjujejo številni zgodovinski primeri –, če ga utemeljujoče podpira in z njegove formalnosti v življenje prenaša nekaj neformalnega in v osnovi ne-pravnega, namreč: živo moralno prepričanje državljanov, in ne zgolj vednost o tem, da brez dobro delujočega pravnega sistema država v celoti in v vseh njenih delih ne more uspešno delovati. Iz tega prepričanja in hkratne vednosti, lahko bi tudi dodali, iz

spoznanega prepričanja, da je *država* kot formalizirana nadgradnja skupnih interesov in vrednot vseh državljanov tudi sama *vrednota na sebi*, edino lahko raste resnično oz. avtonomno *spoštovanje* pravnega sistema kot *nujni pogoj delovanja pravne države* in uspešne demokracije. V tem smislu velja, da je živeta moralnost posameznikov in njihovo prepričanje, da je pravna država smoter na sebi, osrednji pogoj možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega reda in njegovega celovitega udejanjanja.

2.2.1 *Moralnost sodstva in njegov ugled*

Z moralnostjo družbe kot osrednjim pogojem možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega reda pa ni mišljena le na prepričanju temelječa moralnost tiste večine državljanov, ki niso neposredni izvajalci in garanti pravnosti, temveč tudi moralnost tiste manjšine državljanov, ki neposredno zastopa pravni sistem kot tak. Iskana moralnost torej ne zahteva le enostranske moralnosti od spodaj navzgor, ne zahteva le tega, da uporabniki demokratične države resnično spoštujemo njen pravni ustroj in mu v celoti zaupamo, temveč v nič manjši meri terja tudi moralnost znotraj pravnega sistema samega. Celovito spoštovanje pravnega reda namreč ni in ne more biti omejeno samo na zunanjo moralno naklonjenost temu redu, temveč mora v enaki meri izkazovati in izžarevati spoštovanje tudi od znotraj, namreč s strani sodstva in njegovih organov. Če se avtonomno spoštovanje pričakuje ali celo terja le na enem koncu palice, samo s strani odjemalcev pravnih storitev, potem le ta pade iz ravnovesja, spoštovanje pa zdrsne v globino nezaupanja in prezira. Ne le navadni državljan, tudi sodnik mora biti zato moralna oseba, ki s svojim delom kaže spoštovanje do sistema, ki ga neposredno zastopa in uveljavlja. Samo na tak način je možno graditi ugled sodstva, ki bo pri državljanih zbujal spoštovanje. To pomeni, da si mora pravni sistem iz svoje lastne moralne podstati nenehno prizadevati za ugled, brez katerega še tako globoko moralno prepričanje državljanov v smiselnost pravnega reda in njegovega spoštovanja sčasoma lahko preide v svoje nasprotje, v prezir in ravnodušnost. Spoštovanje pravnega reda je pri veliki večini državljanov žal, a razumljivo, spoštovanje s pridržkom, je pogojno spoštovanje, saj je precej odvisno od ugleda, ki ga z načinom svojega dela pridobiva ali izgublja sodna veja oblasti. Za celovito avtonomno spoštovanje pravnega sistema je torej nujno dobro oz. moralno delovanje tudi tega

sistema samega. Ta pa lahko dobro deluje le takrat, ko ga sestavljajo ne le strokovno, temveč tudi moralno kompetentne osebe. Sodnik, ki pri svojem delu ni hkrati tudi moralna avtoriteta, ne more biti dober sodnik. Sodstvo, katerega člani s svojim odnosom in delom ne izkazujejo spoštovanja do sistema, ki ga neposredno zastopajo, ne more zahtevati brezpogojne naklonjenosti, kaj šele spoštovanja državljanov. Moralnost mora torej biti enakomerno razporejena na obeh koncih etične palice. Kakor hitro temu pogoju ni zadoščeno, palica zaniha, moralnost oslabi, pravni red pa sčasoma preide v karikaturu samega sebe.

Hrbtna stran spoštovanja, ki ga državljeni izkazujemo pravni državi, je ugled, ki ga sodstvo uživa v javnosti; pri čemer ta ugled ni nič drugega kot zrcalo tistega spoštovanja, ki ga sodni sistem navznoter namenja samemu sebi oz. ideji prava ter to dokazuje s svojim delom. Vzajemna povezanost ugleda sodstva in njegovega spoštovanja s strani državljanov pa ne pomeni, da je spoštovanje posledica ugleda, oz. da lahko nastopi šele tedaj, ko in če sodstvo s svojim delom prvotno dokaže, da je tudi samo podvrženo jasnim in učinkovitim moralnim standardom in si s tem spoštovanje zasluži. Avtonomno spoštovanje namreč ni in ne sme biti predmet moralne trgovine v slogu daj-dam; ideja pravne države spoštovanje zahteva neodvisno od samega uresničevanja pravnosti s strani državnih organov. Nemoralnost osebe ali institucije A ne odvezuje moralnosti osebe ali institucije B do A. Skratka: Iz tega, da del sodstva svojega dela ne opravlja moralno, ne sledi, da lahko v odnosu do sodstva in širše tudi vsi ostali delujemo nemoralno. Gotovo pa takšno razmerje pomeni padanje zaupanja v pravno državo in njenega spoštovanja, s čimer se bistveno zamajejo osnovni stebri demokratične družbe. V tem se kaže velika, morda celo ključna odgovornost, ki jo mora v funkciji utrjevanja demokratične družbe na svoja ramena prevzeti pravni red. Če temu ni kos, celotno družbo nehote »obsodi« na moralno stagnacijo, s čimer posledično reže tisto vejo moralnosti, na kateri ne nazadnje tudi sam sedi. Prizadevanje za pravnost in demokracijo zatorej zahteva živeto moralnost celotne družbe tako na institucionalni ravni državnega aparata kot tudi pri vsakem posameznem državljanu posebej.²

² Naslednji problem, ki pa ni neposredno povezan s tukaj obravnavano temo, se glasi, o kakšni moralnosti je tukaj govora oz. iz katerega sistema moralnosti naj izhajajo sodobne demokratične

2.2.2 *Problem odtujenosti in abstraktnosti pravnega sistema*

Ob vseh doslej že navedenih in obravnavanih razlogih in pogojih spoštovanja in nespoštovanja pravnega reda se na kratko zadržimo še pri enem vidiku, ki se v javnosti že dolgo ne navaja in ne izpostavlja več ter hkrati kaže na prisotnost še vedno nepreseženih elementov heteronomnosti in naivnega sprenevedanja. Enega izmed razlogov moralne disfunkcije prenizkega spoštovanja sodstva gre iskati tudi v še vedno razširjenem vrednotnem mnenju številnih državljanov, ne le v Sloveniji, temveč praktično v vseh demokratičnih in nedemokratičnih pravnih družbenih sistemih, da je sodstvo nekakšna samozadostna, represivna in s strani najvišjih državnih organov avtorizirana zakonska sfera, ki je v svoji kafkovski abstraktnosti in odtujenosti povzdignjena nad celotno družbo kot nekakšen brezimni suveren reda in moči. Kot abstraktnemu sistemu, brez živih vezi z lastno družbeno platformo, se mu pripisuje zmožnost, da deluje iz samega sebe oz. iz svojih lastnih struktur, ki ne potrebujejo širše družbene podpore; da je torej kot Hobbesov Leviathan nekakšna grozeča pošast, ki prihaja iz drugega sveta, in je pri tem docela samozadostni fenomen *sui generis*. Seveda takšno mnenje ne vzdrži kritične presoje, saj je tudi samo posledica patološko odtujenih razmerij med državo in državljani, torej nekega stanja, ki sprevrča »naravna« razmerja med državljani in državo na eni in med moralo in pravom na drugi strani; tista »naravna« razmerja, po katerih se drugo, država in pravo, nujno utemeljuje in legitimira v prvem, namreč v moralnosti oz. nemoralnosti državljanov. Po eni strani je sicer res, da pravni sistemi družb neredko delujejo kot povsem avtoritarni in samozadostni sistemi reda, ki so lahko državljanom povsem odtujeni, torej kot nekakšne patološke

družbe? V slovenskem prostoru je to vprašanje žal še vedno izrazito ideološko obremenjeno, s čimer še ne dosegamo stopnje razsvetljene demokratične družbe. Odsotnost minimalnih standardov dialoškosti med dvema samooklicanima nosilcema moralnosti, katoliško cerkvijo na eni in razpršenimi liberalnimi strujami na drugi strani, onemogoča vzpostavljanje skupnih moralnih načel in prepričanj, ki jih lahko različni tabori zlahka dosežejo, če so se le pripravljene pogovarjati v dobro skupnosti kot celote. Žal še vedno premalo upoštevamo in o tem vemo, da je moralnost človeka in družbe mogoče uspešno utemeljiti, zastopati in zagotavljati tudi onstran kontraproduktivnih delitev na sekularnost in religioznost. Koncept svetovnega etosa, kot ga je razvil Hans Küng, je ena izmed poti, ki zbujajo upanje. Toda dokler ne bo pripravljenosti za dialog, ki bi bil usmerjen v zagotavljanje pogojev skupno dobrega, tako dolgo bodo vsa prizadevanja po rehabilitaciji demokracije ter njenih moralno-pravnih temeljev obsojena na akademsko leporečje, vključno s tukaj zapisanimi besedami.

karikature pravnosti. Po drugi strani pa je pravo glede na svoj moralni izvor in smisel tako na formalni ravni zakonov kot tudi na izvedbeni ravni zagotavljanja pravnega reda specifična nadgradnja in učinek javne morale, ki v veliki meri kodificira in praktično udejanja tiste vrednote, načela in prepričanja, ki jih je v funkciji delovanja države in urejanja medsebojnih razmerij med njenimi državljani mogoče univerzalizirati ter njihovo nespoštovanje sankcionirati; kot izraz okrnjene javne moralnosti pravo zato tudi samo pogosto deluje v nasprotju z moralnostjo. Vedno in povsod, kjer lahko upravičeno govorimo o anomalijah pravnega reda v širšem obsegu, to dejstvo nikoli ni zgolj nek posamezni družbeno-sistemska eksces, temveč je vselej tudi izraz in učinek moralnega stanja družbe kot celote. Če in ko torej govorimo o patološkem razmerju med državljani in pravnim sistemom, potem je to razmerje tudi samo zgolj ena od možnih variacij patološkosti temeljnih družbenih odnosov kot takih. Kazati s prstom na pravni sistem in v njem prepoznavati glavni vzrok za poglobljajočo se krizo demokracije pa je naivno in neuko sprenevedanje, ki vidi klice zla le okrog sebe nikoli pa v samem sebi. Uspešno delujoči pravni sistemi so torej tisti, ki pomenijo logično nadaljevanje in formalno-praktično nadgradnjo že obstoječe moralnosti neke družbe, oz., rečeno bolj natančno, so tisti, kjer se obe sferi, ponotranjena moralna prepričanja in povnanjeno pravno delovanje, vzajemno potrjujeta in dopolnjujeta. Samo v takšnih okoliščinah se lahko spontano oblikuje pristno oz. avtonomno spoštovanje do pravnega sistema kot nujni pogoj njegovega uspešnega delovanja.

2.2.3 Primer Slovenije in zahteva po depolitizaciji

Zlasti v Sloveniji lahko že dlje časa opažamo sprevrnjenost temeljnih kriterijev možnosti pravne države. V položaju, ko že dolgo ne poseduje več dejanske avtonomije, pravnost ni cilj ali smoter na sebi, temveč vse prepogosto golo sredstvo, ki je v službi političnih in gospodarskih interesov. Do te sprevrnjenosti pri nas zagotovo lahko prihaja zato, ker je naš pravni sistem brez jasne podpore v moralni bazi državljanov. V odsotnosti živete moralnosti družbe kot celote pravnost lebdi v zraku kot abstraktni oblak, ki ga politično-gospodarski vetrovi pihajo zdaj v to, zdaj v ono smer. Da je v takšnih razmerah instrumentalizacija pravne države in njena ugrabitev s strani elit pravzaprav povsem logično stanje – zno-

traj katerega pravna sfera po eni strani vzdržuje vsaj minimalni občutek lastne pomembnosti, po drugi pa hkrati postaja tudi nesistemski vzvod nezakonitega materialnega pridobitništva nekaterih posameznikov znotraj nje –, pa je že neko dejstvo, ki kaže na vso globino in resnost krize, v kateri smo se na začudenje mnogih znašli. K vsem splošnim pogojem možnosti delovanja pravne države moramo zato v primeru Slovenije nujno dodati še zahtevo po njeni depolitizaciji; brez slednje in hkratne utrditve avtonomnosti sodstva rehabilitacija prava in demokracije pri nas ne bo mogoča. Ker pa sta oba zahtevana koraka eminentno moralni gesti, kolikor od vseh vpletenih političnih in gospodarskih akterjev terjata radikalno omejitev lastnih interesov in njihovo postavitev v službo skupnih interesov demokratične družbe kot celote, se s tem ponovno vračamo k vprašanju moralnosti kot osrednjemu pogoju možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega reda.

Takrat, in samo takrat, ko je pravni sistem naslonjen na občo moralnost in razsvetljenost državljanov in se v njiju in skozi njiju legitimirajo in uresničujejo kot obče dobro, lahko pravna država deluje na način, ki ustreza njeni definiciji in smislu; v nasprotnem primeru, v primeru okrnjene moralnosti in nezadostnega razumevanja smisla demokratične družbe pri pretežnem delu prebivalstva, pa je pravni sistem pogosto lahko le blede senca in karikatura svojega lastnega ideala. To ne pomeni, da ne deluje, prav gotovo pa ne deluje tako, kot bi lahko in kot bi moral delovati. Ker bi pri nas težko govorili o obstoju nekakšne enotno živete obče moralnosti, ki naj bi bila lastna večini državljanov, pravni sistem životari brez svoje vrednostne baze in moralnih korenin. V svoji naraščajoči abstraktnosti in odtujenosti bolj kot obče dobremu služi državi in njenim spreminjajočim se strankarsko-politično obarvanim institucijam, s čimer je nujno prikrajšan za tisti elementarni moralni segment, ki ga edini lahko ohranja vitalnega in dobro delujočega: prikrajšan je za spoštovanje, ki bi mu ga morali nujno izkazovati, če naj dobro deluje. Zato je pri nas država s svojimi institucijami nekakšno prosto lovišče materialnih in statusnih privilegijev in ne vrednota z ugledom in spoštovanjem.

2.3 Svetovni nazor kot specifična forma kolektivnega moralnega subjekta

Ob ključni vlogi obče moralnosti in razsvetljenosti državljanov želim na kratko odpreti še nek posebni segment razprave o pogojih možnosti pravne države; segment, ki se ne dotika dejanske vsebine moralnosti – ta problem je bil že izpostavljen v opombi št. 2 –, temveč tistega veznega tkiva, ki moralnost posameznikov povezuje in nadgrajuje v živeto moralnost družbe kot kolektivnega moralnega subjekta. Pri tem mislim na vlogo, ki jo imajo pri zagotavljanju moralnosti in pravnosti religije, ideologije ter svetovni nazori, kot nekakšni enoviti, funkcionalni, vrednotni software-sistemi posameznih družb in kultur. Da bi se izognil spolzkosti govora o religijah in ideologijah, ki sta kot fenomena bistveno širšega značaja od tu obravnavanih problemov in tem, bom na tem mestu raje uporabljal izraz svetovni nazor, saj bolj nevtrarno označuje tisto, za kar mi tukaj gre: kolektivni duh skupnih vrednotnih idej neke skupnosti.³ Iz zgodovine vemo, da pravni sistemi držav dobro delujejo predvsem v tistih družbenih sistemih, katerih moralnost ni omejena zgolj na razpršena osebna vrednotna prepričanja in drže, temveč hkrati premorejo tudi skupni, individualnost preraščajoči moralni prostor, ki dobesedno prežema in med seboj v enotno vrednotno telo povezuje vse kulturne segmente neke družbe. Ne le lažje, tudi neprimerno bolj učinkovito je moralno delovanje takrat, ko si temeljna prepričanja, vrednote in cilje delimo z drugimi. Iz tovrstne moralne interakcije praviloma vznikajo okrepljena prepričanja in entuziazem, kot dodatni motivacijski naboj pri delovanju in uresničevanju skupnih ciljev, ki znotraj atomizirne moralnosti bolj ali manj samozadostnih subjektov ni možen. Znotraj enotne svetovnonazorske strukture, ki bi kot specifični kolektivni moralni subjekt v sebi povzemal in dejavno živel minimalne skupne etične standarde povezane z jasnimi racionalnimi uvidi – zaradi česar je ne bi bilo mogoče izenačiti s totalizirajočimi tendencami religij in ideologij –, bi pravni sistem, nošen in spodbujan z entuziazmom najširših

³ Seveda tudi pojem svetovnega nazora lahko upravičeno zbuja številne pomisleke. Neideološko razumevanje svetovnega nazora sem razvil in predstavil v knjigi B. Ošljaj, *Ethica quo vadis? – Albert Schweitzer in vprašanje renesanse etične kulture* (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 2010).

družbenih plasti, imel idealne pogoje za svoje ustrezno delovanje. Kot formalna nadgradnja skupnih družbenih idej, spoznanj in prepričanj, pravni sistem v takšnih razmerah nikakor ne bi bil več oktroirani sistem reda in zakonov, ki bi ga posamezniki doživljali kot življenju odtujeno sfero prisile in sankcij, temveč, nasprotno, najvišja stopnja formalizacije in zagotavljanja tistih vrednotnih določil, prepričanj in ciljev, ki jih bi vsak avtonomni član družbe hkrati lahko prepoznaval tudi kot svoja lastna. Če se ob tem spomnimo na nalezljivi optimizem in neskončno pozitivno energijo iz našega osamosvojitvenega obdobja, potem lahko bolj nazorno razumemo, kaj s svetovno nazorsko razširitvijo moralnosti tukaj mislimo in kakšna naj bi bila njena funkcija pri omogočanju pogojev možnosti pravne države.

Težave z zagotavljanjem pravnosti in posledične pravičnosti v družbi pogosto nastajajo takrat, ko neka družba izgublja ali v celoti izgubi bodisi svojo religiozno, ideološko ali sekularno svetovnonazorsko vezno tkivo, njeni posamezniki pa pri tem ostanejo brez družbeno podprte verifikacijske mreže vrednot. Izguba relativne enotnosti, gotovosti in nedvornosti glede temeljnih vrednotnih vprašanj družbeno moralnost postopoma razkrajja v poljubnost in nezavezujočnost relativizma. Iz tega seveda nikakor ne sledi, da ja vsaka oblika enotnih in svetovnonazorsko podkrepljenih moralnih redov neko dobro na sebi, ki da je neodvisno od njegovih konkretnih vsebinskih poudarkov. V 20. stoletju smo bili soočeni s številnimi ideološkimi sistemi, ki so še kako vneto in entuziastično vzdrževali skupne ideje, vrednote in spoznanja, pa jih vendarle noben kritično misleči in moralni posameznik zaradi tega ne bi podprl ali jim celo sledil. Pomeni le to, da – gledano na funkcionalni ravni – pravni sistemi ne morejo dobro delovati na ozadju obče moralne poljubnosti in relativizma, oz. da lahko delujejo toliko bolje, kolikor bolj je družbeno telo v moralnem smislu homogeno. S kolektivno moralno homogenostjo – dodajmo, da ne bo nesporazumov – pa ni mišljen nek enotni, totalitarni, ideološko-moralni sistem, ki bi pokrival celotno mrežo človekovih dejanj in onemogočal razlike, temveč minimalni konsenz skupnih vrednot in prepričanj, kot so spoštovanje življenja, pravičnost, solidarnost, poštenost, resnicoljubnost, ki jih poznajo in jim vsaj načeloma sledijo vse kulture. Gre torej za šibki pojem homogenosti, ki ne odpravlja razlik, temveč, prav nasprotno, razlike šele resnično osmišlja

in jih povezuje v produktivno dialoško mrežo, ki jo legitimira nabor skupnih moralnih izhodišč.⁴ Razlika, ki namreč ni postavljena v odnos do enotnosti, ukinja samo sebe, je nemogoča razlika, je razlika kot fantazma, ki se izmika sleherni pozitivni opredelitvi in določitvi.

S svetovnim nazorom torej mislim gibljivo neformalno sistemsko in temeljno kolektivno moralnost, ki se skozi negovanje trajnega in kritičnega dialoga s posamično oz. individualno moralnostjo razlik v sebi nenehno razvija in dopolnjuje. Vzajemnost in dialoškost obeh ravni je potrebno še toliko bolj odločno poudariti, ker nekateri vidni intelektualci pri nas nemoralnost povezujejo izključno s sistemsko ravni delovanja države, medtem ko naj bi bila moralnost na individualni ravni celo višja kot kadarkoli prej v človeški zgodovini. Takšno stališče ne kaže samo hudega poenostavljanja problema morale, temveč tudi njegovo zelo površno razumevanje.

3. Zadostni pogoj avtonomnega spoštovanja

Vrnimo se za zaključek ponovno k problemu spoštovanja pravnega reda kot nujnega pogoja za dobro delovanje pravne države. Sama dikcija uporabe pojma nujni pogoj nakazuje, da tukaj nekaj še vedno manjka. Nujni pogoj je namreč tisti pogoj, ki mora biti nujno izpolnjen, da se nekaj sploh lahko uresniči; da se lahko, ne, da se. Zadostitev nujnemu pogoju torej ne pomeni, da se bo nekaj nujno uresničilo, temveč, da se v tem primeru zgolj lahko uresniči. Če trdimo, da je spoštovanje pravnega reda nujni pogoj, s tem nakazujemo, da nam manjka še zadostni pogoj za dobro delovanje pravne države, tisti pogoj, katerega izpolnitev dejansko implementira to, kar nek pogoj pogojuje. Poskusimo torej za konec na kratko opredeliti še zadostni pogoj za dobro delovanje pravne države.

Pravni sistem pokriva in ščiti le najbolj splošne vidike delovanja države in zagotavljanja pravic in svoboščin njenih državljanov, zagotavlja

⁴ Na pomlad leta 2012 je bilo ustanovljeno Gibanje svetovni etos Slovenija. Ena izmed temeljnih nalog gibanja je tudi ta, da na ozadju realnih razlik, ki za enkrat bolj kot ne razkrajajo in razdvajajo slovenski dialoški prostor, spodbudi oblikovanje skupne vrednotne platforme minimalnih, a zavezujočih moralnih standardov ter posledično oživi zamrli družbeni dialog. O ciljih Gibanja svetovni etos Slovenija glej Manifest na spletni strani: http://www.svetovnietos.si/dokumenti/Manifest_gibanja_SE_SLO_Prirocnik_SE_H_Kueng_dodatek.pdf

torej zgolj minimalne standarde reda in pravičnosti. Če je pravo, poenostavljeno rečeno, nekakšna s strani države formalizirana in kodificirana mreža moralnosti, s katero si ta prizadeva ujeti in zagotoviti čim višjo stopnjo reda in pravičnosti na vseh ravneh, pa, natanko, kolikor je le formalna mreža, nujno poseduje tudi večje ali manjše luknje, skozi katere se vselej lahko zmuzne tudi nekaj nemoralnega, nekaj, kar skratka spodjeda splošne možnosti reda in pravičnosti. To pomeni, da tisti, ki ravna dosledno v skladu pravnim sistemom, ne deluje nujno in vselej tudi moralno oz. obče dobro, saj mu luknje v pravni mreži omogočajo, da se zmuzne skozi njih, ne da bi se pri tem prekršil ob pravni red. Legalnost in moralnost se namreč ne prekrivata in nista enoznačna. Žal pri nas neredko doživljamo, kako se posamezniki trkajo po lastnih prsih in se prostodušno opravičujejo z besedami: »Saj je bilo vse legalno«, ob tem pa povsem zanemarijo bistveno razliko med legalnostjo in moralnostjo. Demokratični procesi v državi lahko torej dobro potekajo le tedaj, če si luknje v pravni mreži državljanji in institucije sami zmanjšujemo kot avtonomne moralne osebe. Slednje namreč nikoli ne iščejo lukenj v pravni mreži – pa naj bodo te še tako velike – z namenom, da bi se na pravno neoporečni način dokopali do nemoralnih ciljev, temveč pravno mrežo razumejo in spoštujejo kot absolutno zavezujočo formalizirano mejo samovolje, kot črko morale in posledično njen zakon. Če je avtonomno spoštovanje pravnega reda, tako eksterno kot interno, nujni pogoj uspešnega delovanja pravne in demokratične družbe, pa je njegov *zadostni pogoj* živeta moralnost družbe kot celote njenih avtonomnih moralnih oseb, ki znajo onstran meja pravnosti prepoznavati razločke me legalnim in moralnim ter med moralno dopustnim in nedopustnim in v skladu z njimi tudi dosledno delovati.⁵ To pa pomeni, da občja moralnost ni le osrednji pogoj možnosti avtonomnega spoštovanja pravnega reda, kot je bilo doslej rečeno, temveč da hkrati nastopa tudi kot zadostni pogoj za dobro delovanje pravne države kot take. Zadostni pogoj lahko hkrati

⁵ Dober sodnik ni sodnik, ki strokovno gledano ravna po črki zakona, temveč je tisti sodnik, ki je hkrati tudi moralna avtoriteta, da lahko v pravno nejasnih okoliščinah dosledno deluje v skladu s temeljnimi moralnimi načeli in z gibkim moralnim občutkom.

razumemo tudi kot idealni pogoj, znotraj katerega človek, sočlovek in država, tvorijo vzajemno povezano vrednotno triado.⁶

Če vse pogoje možnosti zagotavljanja pravne države premislimo v enotnem kontekstu, potem mora najkasneje zdaj postati razumljivo, da pravo samo na sebi oz. iz samega sebe ne more zagotavljati pravne države, in sicer zato ne, ker bistvo prava ni nič pravnega. Pravo je kvečjemu sistemsko orodje, ki omogoča zagotavljanje in uresničevanje skupno dobrega.⁷ Če pa slednjega ni, če manjka konsenz glede osnovnih vrednot, orientacij in ciljev, če torej manjka etično kot bistvo prava, slednje nujno postane instrument parcialnih interesov, ki postopoma razžirajo tako državo kot njeno družbeno substanco.

Če na kratko zaključim: To, kar pravni sistem sleherne demokratične družbe nujno potrebuje, če naj optimalno služi svojemu osnovnemu namenu celovitega in doslednega zagotavljanja reda in pravičnosti v družbi, je vpetost v elementarni skupni etos, ki bo zmožen onstran tradicionalnih političnih, religioznih in ožjih moralnih delitev živo nagovarjati posameznike in sooblikovati njihova temeljna vrednotna prepričanja. Teoretično je torej problem pravne države in demokratične družbe relativno preprost; teoretično.

Lotimo se torej dela.

⁶ Kolikor bolj pa bi se neka država približevala temu idealu, toliko bolj bi se zmanjševala dejanski pomen in vloga prava. Vendar to ne pomeni, da bi na ta način pravni sistem znotraj državno organiziranih skupnosti sčasoma postal odvečen. Tudi skupnost absolutno moralnih oseb namreč potrebuje pravni sistem, če ne drugega zaradi organizacije, poenostavitve in preglednosti skupnih pravil javnega življenja.

⁷ Pravo je torej glede na skupno dobro orodje slednjega, medtem ko je v odnosu do posameznikov in države smoter na sebi.